Ha már most figyelembe veszszük azt, hogy az ezen szakfolyóirat 1911. év 2—3. számában Garay Ákos festőművész eredeti rajza nyomán közölt magyar hajviseletek közül a 11., 12., 13., 14. és 16-ik ábra szerinti hajviselet pontosan és tökéletesen a mi tekenővájó oláhjaink hajviseletei, éppen nem lephet meg az a körülmény sem, hogy a pásztorkunyhók fekvőhelye, a régi magyar bakszekérágy és az oláh kunyhók fekvőhelye közt szoros néprajzi rokonság van és hogy az oláh kunyhók kis kemenczéje, miniatür modellje a magyar banyakemenczének. Ilyen rokonvonások mellett nem lehetetlen az sem, hogy a magyarság első házainak egyik típusához a fészer szerkezetének felhasználása mellett, a tekenővájó oláhok kunyhójához hasonló alkotmány szerkezete is hozzájárult.

Kovách Aladár.

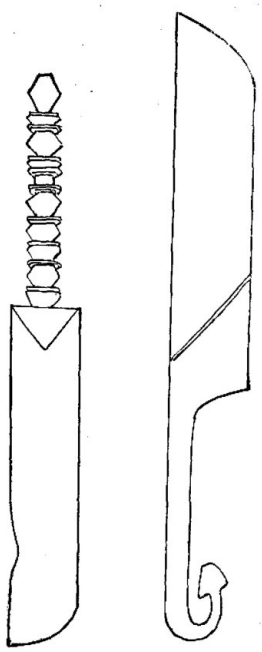

32. á. Kavaró kések fából a pásztorbográcshoz.

A kaczagány (hátibör).

A kaczagány a bőrből készült ruhák legprimitivebb formája. Nincs semmi szabása. A hogy az állatot lenyúzzák, bőrét megszárítják, azután puhára törik. Az így kikészített bőrt leginkább panyókán vállravetve vagy a háton viselik, innen van a másik neve a *hátibőr*. Azt mondja egy magyar közmondás:[1] „Terem az ember, mint a hátibőr"; azaz nem lehet mesterséggel előállítani, a hátibőrt sem lehet kiszabni, formája már a nyúzás által adódik.

[1] Czuczor Fogarasi: A magyar nyelv szótára II. 1470.

A kaczagány eredete az emberiség legrégibb idejébe nyúlik vissza. Primitivségénél fogva bizonyára mindenütt előfordult, ma azonban különösen Európában a végképen kiveszőfélben ősi ruhadarabok közé tartozik. Az ázsiai mohamedán derviseknek és az indiai fakiroknak azonban még most is kedvelt ruhadarabja. Nemcsak az idő viszontagságai ellen használják, hanem szőnyegként is a földre leteritve, vagy összegöngyölítve ülésnek. Természetesen a nemesebb vadak bőréből készült kaczagány értékénél fogva a díszruhák sorába emelkedett.

A magyar kaczagány is valószínűleg kettős czélt szolgált, egyrészt ruhadarab volt, másrészt takaró, szőnyeg helyett használták. Ezt bizonyítja az Esztergom megvételéről szóló ének is:

„Éjten éjjel, mikor az ágyú elhallgat,
Fényes tigrisbőrén Rákóczi nem alhat".

A kaczagány különösen a lovas-katonáknak mindkét szempontból igen alkalmas lehetett. Ma mint viseleti darab nálunk is teljesen letünt, azonban szőnyeg gyanánt ma is használnak ilyen kikészített állatbőröket.

A kaczagányt vagy hátibőrt régi irásaink gyakran nevezik tigrisbőrnek, farkasbőrnek, párducznak, aszerint, hogy milyen állat bőréből készült.

Már Anonymus említi,[1] hogy a lodoméri vezér Álmos vezérnek egyebek közt számos kaczagányt adott.

A keletről behozott párducz- és tigrisbőröknek később is nagy kelendőségük volt nemeseink körében és hogy hagyaték tárgyai is voltak, a fennmaradt végrendeletek és inventariumok bizonyítják.

A XVI. századtól kezdve a kaczagányviseletről számos kép is maradt fenn. Így előfordul Csoknyay Benedek 1580. évi czímeres levelén. Dillich 1606-ban megjelent „Ungarische Cronica"-jában egy gyaloghajdú alakja látható, kinek vállait elől a mellén összekötött farkaskaczagány takarja. Ezidőtájt már a kaczagány a katona, különösen a hajdúviseletnek egyik jellegzetes ruhadarabja lett. Budavár bevételének képén[2] látható (1686) két kaczagányos hajdú. 1666-ban I. Lipót menyegzői ünnepélyén párducz-, tigris- és farkasbőrös vitézek is voltak jelen. Egy kurucz vers is említi:

Párduczt, farkast most hol varratsz?
Kaczagányokat hol csinálsz nyalka kurucz. Thaly, Adalékok. II. 302.

Gyöngyösi István is megénekeli:

„Veres skárlát *kecsét* függesztett vállára,
Melyet készittetett párduczbőr formára,
Körmöket ezüstből csináltak lábára,
Fogakat is raktak olyakat állára".

A párducz- és egyéb bőröket lótakarónak is használták. Egy fennmaradt rajzon[3] XVII. századbeli magyar-lengyel lovasok láthatók, kiknek lovain kaczagány-

[1] Dr. Szendrei I.: A magyar viselet történeti fejlődése 11. l.
[2] Szendrei i. m. 124 28.
[3] U. ott, 82. l.

szerű párduczbőrök vannak. Egy másikon[1] egy török deli látható 1684-ből, kinek lova fülig be van takarva kaczagánymódra készült oroszlánbőrrel.

A fentiek alapján azt hihetnők, hogy ezen kaczagány-féle ruhadarabokat a nemesség és a katonaság viselte, sőt ezt erősíti a köztudat is. Pedig ez tévedés. A kaczagány megvolt a népnél is, az igaz, hogy nem párducz- és tigrisbőrből, hanem abból, a mihez legkönnyebben hozzáférhetett és a mi megillette. A jobbmóduak farkasbőrt, a szegényebbbek juhbőrt hordoztak. Ilyen kaczagány látható a pécsi székesegyház egyik árpádkori domborművén.[2] Miskolczi Gáspár is említi[3] 1702-ből: „Nem igazán írják a mi képiróink Keresztelő Jánost mint valami kúnsági juhászt hátibőrbe öltözve." Gvadányi is azt írja[4] „Katzagánt viselnek a pásztorok, mások is az Alföldön hátakon párdutz bőr helyett; juh bőr ez". Hogy a Kúnságon mennyire divatos viselet volt még a XVIII. század derekán is, arról Illésy István nagykún kerületi kapitány 1756 május 27-én Kisújszálláson kiadott körlevele[5] tanuskodik, melyben többek közt ezt írja az egyes városok biráinak: „A szolgák és pásztorok, úgy a fiatal gazdalegények is, a kik nagy s nem igen hellyesen kigondolt nagytaréjú sarkantyús csizmákat s fekete *hátibőröket*, mellyet *vulgo „katzagán"*-nak hívnak, viselni nem lészen szabad, mert akin ezentúl akar armás hadnagyok az ő katonáikkal, akar districtualis hadnagyok, akar gazdákon, akar szolgákon, akar pásztorokon ollyas megtiltott ruhát tapasztalnak, minthogy instructiójokban fog lenni, tőlük elvészik és magok hasznára fordittyák; valaki pedig renitenskedik s elvenni nem engedné, az arra rendeltetett személlyek azonnal a N. Magistratusnak előadni tartoznak, kiknek hatalmokban lészen azon nyakas személlyeket kötelességek szerént megbüntetni, mert az ollyan rendetlen sarkantyú és katzagányok nem egyébbre, hanem a ruhában való bujjaságra s kényességre való, melyet az Isten törvénye is tilt."

E sorokból nyilvánvaló, hogy a Nagykúnságon a kaczagány vagy hátibőr fekete bőrből volt s főleg a fiatalabb, hetyke legények viselték. Úgylátszik nem sokba vették a kún kapitány ezen viseletszabályozó rendeletét, mert négy év mulva meg kellett újítani. Ezidőtájban ugyanis gyakran jelentek meg ilyen rendeletek, Mária Terézia czivilizácziót és gazdasági fellendülést czélzó törekvései a népviselet reformálásában is jelentkeztek.

1760-ban[6] a kún kapitány ismét körlevelet intéz a községi birákhoz, melyet, mivel művelődéstörténeti szempontból is érdekes, teljes szövegében ide iktatom:

„Bizodalmas Jóakaró Birák Uraimék!"

„Kívánom kegyelmeteknek újabban tudtára adni, hogy az csákányoknak, fokosoknak s más ártalmas eszközöknek hordozása sok verekedéseket s nemcsak, hanem gyilkosságokat is okoznak, a mint most is recenter Kartzagon történt, kegyelmetek azért serio publicállya s azon ártalmas eszközöknek mindenrendű emberektől megtiltsa s az ármásoknak s hadnagyoknak megparancsollya, akarkinél

[1] U. ott 82. l.
[2] Latkóczy M.: Pallas Nagy Lexicona IX. 1021.
[3] Egy jeles vadkert 47. l.
[4] Gvadányi: Falusi nótárius 8.
[5] Kúnmadaras levéltára. Rendeletek jegyzőkönyve 2 a. 33. l.
[6] U. ott, 44. l.

városon, faluban, csapszékben egyszóval akárhol mezőn is csákányt vagy fokost lát, azonnal elvegye s az helység házánál, akinek illik, resignálja. Hasonlóképen a nagy pásztorbotokat is a csapszékre vinni nem szabad, hanem aki az helységben akar járni akar kereskedő, akar más rendű ember legyen, páltza forma botocskával eljárhat, hanem a kereskedők lóháton, midőn a vásárra mennek, az fokost is elvihetik, akik pedig engedelmetlenkednek ezen statutumnak, kemény büntetését fogják tapasztalni. Ugy a juhászok és akarminemű pásztorok egyszóval akarmi renden levő kényes ifjak sub poena confiscationis a *katzagányt* ne viseljék és akarkinek a nyakában megláttyák, az armások azonnal elvegyék kivévén mindazonáltal az *hátibűrt* az ki már juhbőrből vagyon. Ezzel maradok kegyelmeteknek jó akaró kész szolgája Kisujszállás 26. Aug. 1760. Illésy István districtualis kapitány."

E levélből úgy látszik, hogy a kaczagány és hátibőr között különbséget tettek, legalább is a kaczagány nem juhbőrből volt. Ma már az öregek, a kik még visszaemlékeznek, azt mondják, hogy a kaczagány és hátibőr elnevezés egyformán használatos volt.

Ezen rendeletnek sem lett sok eredménye. Akkor ment ki a kaczagány a divatból, mikor már senki sem üldözte. Karczagon Szilágyi János 89 éves földmíves állítása szerint fiatal korában a pásztorok hordták, a kik a szűcs módra szárazon megtört juhbőrt hátukra vetették; két első lábát a nyakon, két hátsó lábát a derékon kötötték meg. Többnyire a suba alatt viselték. Tehát már náluk is elvesztette ünnepi ruha jellegét, csak pásztorkonzervativizmusból viselték, meg hogy a mindig kéznél levő juhbőrből maguk is könnyen elő tudták állítani. A hátibűrt 1847-ben még Püspökladányban is viselte a jobbágynépség.

A kaczagány vagy hátibűr azonban ismeretes volt az Alföld más vidékein is.

Szűcs István[1] említi Debreczenből a XVIII. század elejéről. Az Oklevél szótár is megemlíti a háti bürt Debreczenből 1759-ből.

A sárréti népről írja Osváth Pál,[2] hogy a szegényebb osztály a nők által készített vászonöltönyön kívül a zordonabb időszakban háti bőrt viselt, melyet két lábainál fogva összekötött s kéz közt megtört juhbőrből alakitottak át öltönynek. De nemcsak a magyarok, hanem az alföldi tótok is viselték. Zsilinszky[3] azt írja a szarvasi tótok régi viseletéről: Ünnepi felsőruha gyanánt nem viseltek szőr vagy posztó ke'méből készült kabátot, hanem csinosan kidolgozott báránybőrt vetettek a hátukra, a bőrlábakat elől összekötötték s úgy mentek a templomba." A Szinnyeiféle Tájszótár is említi Heves megyéből a háti bőrt, mint a kanászok juhbőr kaczagányát, melyet a szűr alatt arra fordítanak, a merről a szél fúj. A Tájszótár ezen adata 1838-ból való.

A hátibőr dr. Madarassy László és Kiss Lajos szíves értesítése szerint a Kiskúnságon, illetőleg Hódmezővásárhelyen az öreg emberek emlékezetében mai napig is él.

A Czuczor-Fogarasi-féle szótár[4] azt mondja, hogy a kaczagányt, melyet őseink palástul viseltek, még most is Erdélyben a köznép itt-ott juhbőrből hordozza.

[1] Szabad kir. Debreczen város leírása. II. 632.
[2] Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása. 1875. 47 l.
[3] Zsilinszky Mihály: Szarvas város történelme. Pest, 1872. 150 l.
[4] III. 314 l.

Milyen volt a juhbőrkaczagány? Erre vonatkozólag jó adatokat szolgáltatott Györkesz Sándor mezőtúri öreg szűcsmester, a ki fiatal korában még nemcsak viselte, hanem csinálta is a kaczagányokat. Mezőtúron még 1848 előtt nagy kelete volt a hátibűrnek vagy kaczagánynak, főleg a fiatalság viselte. Lakodalmak alkalmával lóháton csak úgy repült utánuk. Hideg, szeles időben az iskolás gyerekek is széltére viselték. A szegényebbek göndörfürtű juhbőrből csináltatták, a jobbmódúak borz-, farkasbőrből is szűcsökkel. A bőrt minden kikészítés nélkül megtörték, a körmök, fülek, fark rajta maradtak. Mikor ki volt törve a bőr, körülnyírták, irhával beszegték, de előzőleg belülről színes posztóval meg is bélelték. Az orr hegyétől a nyak tövéig levágtak és a férfi nyaknak megfelelőleg, egy darabot kivágtak belőle. Mikor a tulajdonos a hátibűrt vállaira vetette, a két első lábat a nyakánál összekötötte, úgy hogy az orr, fül és pofa a mellen csüngött, a két hátsó láb, a fark hátul fityegett.

A kaczagány mint önálló ruhadarab ma már teljesen letünt, de mint a suba járuléka, most is megvan. Az alföldi subákon ugyanis ma is viselik gallérnak a fekete báránybőrt. E gallér egy egész feketegyapjú bárányból készül oly módon, hogy a fark, a lábak bőre a körmökkel mind megmaradnak. Rendesen a két első láb a két vállon elől fityeg, a két hátsó láb és a fark pedig a suba hátán csüng. Megfordítva is szokták a bőrt a subára felvarrni, úgy hogy a fej és az első lábak csüngenek a háton. Ilyen kaczagányos hosszú subát még az Alföld nagy részén ma is viselnek a férfiak, de a rövid női subákra kaczagányszerű gallért már csak a Hajdúságon tesznek.

Csongrád megyében[1] a hátibőrnek megfelelőleg elől is viseltek úgynevezett *előbőrt*, mely épp olyan volt mint a hátibőr s a lábak segélyével a derékon és a nyakon avval össze is kötötték. Talán ez lehetett az őse a derékon és vállon gombos mellrevalónak. Ugyancsak itt használták télen a pásztorok a lábszárbőrt, melyet kapcza helyett a lábszárra tekertek s a bocskorszíjjal becsavarták. Ez a lábszárbőr báránybőrből készült.

A Magyar Tájszótár szerint a kaczagány-név más ruhadarabra is használatos, így Udvarhely megyében a kurta női vászon-, darócz- vagy flanell ujjast, Törökbecsén pedig a női mentét jelölik ezzel a névvel. Valószínű, hogy e név csak az újabb időben szállott át eme ruhadarabokra.

A kaczagány név eredetéről többféle feltevés van.

Vámbéry[2] a tatár kužagan szóval magyarázza, mely befoglalót, becsavarót jelent. Gombocz Zoltán[3] szerint újabb XV—XVII. századbeli német jövevényszó. A casagân itt azonos értelmű a reitrockal, a német pedig a franczia vagy az olasz nyelvből vette, hol szintén katonai felső ruhát jelent.

Akármi legyen is a kaczagány szó eredete, maga a fogalom nagyon ősi és a mi kaczagányunk sokkal primitivebb ruhadarab, mint hasonló nevű nyugati rokonai. Ez a dolog óvatosságra int legalább is a név nyugatról való kölcsönvételét illetőleg.

Dr. Győrffy István.

[1] Dr. Madarassy László szíves adatai.
[2] A magyarok eredete 308 l.
[3] Magyar nyelv II. 361.